

# نقش پویایی اجتماعی زن در تمدن سازی اسلامی

## پریسا پور ابراهیم

### چکیده

از همان زمان که تاریخ حیات بشر رقم خورد زنان پا به پا و همدوش مردان در تمام عرصه های زندگی حضور داشتند. زنانی که استمرار حیات بشریت به دست آنان رقم می خورد و مفتخر به تربیت مردان بزرگ تاریخ بوده اند؛ همواره سهم بسزایی در تأثیرگذاری بر تمامی شؤون اجتماعی و سیاسی داشته اند. ادیان الهی بر نقش زنان در عرصه های خانوادگی و اجتماعی تأکید کرده و او را مکمل مردان در نقش آفرینی جهت سیر تمدن بشری می شناسند. مکتب اسلام در پرتو راهنمایی های قرآن و سنت نبوی و عترت رسول مکرم اسلام به زن آن چه را که شایسته او بود اعطا نمود و شرایط را به گونه ای فراهم آورد که زن بتواند با حفظ شؤون اسلامی و انسانی و با توجه به استعدادهای به ودیعت نهاده شده، در تمام میدان ها که نیاز به حضور اوست نقش ایفا کند. زن در جامعه اسلامی و در نتیجه تربیت مکتب والای اسلام، ضمن بازیافتن مقام والای خویش در کانون گرم خانواده به تربیت و پرورش انسان های متدین و تلاشگر می پردازد و در طول تاریخ در عرصه های مختلف با شایستگی، ارزش خویش را به اثبات رسانده و ثابت کرده است که هیچ چیزی نمی تواند مانعی در برابر او باشد و در زمینه های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی به طور مستقیم و غیر مستقیم ایفای نقش می کنند و با الهام از تعالیم اسلامی و الگوهای برجسته تاریخ، به عنوان ستون های اصلی جامعه اسلامی شناخته می شوند. در این مقاله به بررسی جایگاه و نقش پویایی زنان در تاریخ تمدن سازی اسلامی می پردازیم.

کلمات کلیدی: نقش زنان، نظام اجتماعی، تمدن سازی، اسلام.

---

<sup>1</sup> سطح دو، حوزه علمیه الزهرا(س) شهرستان خوی

## مقدمه

زنان در طول تاریخ نقش‌های مهمی در شکل‌گیری و تداوم تمدن‌ها ایفا کرده‌اند. احیای تمدن اسلامی از مسائل حساس و سرنوشت ساز جهان اسلام بوده است. شکل‌گیری تمدن اسلامی، آرمانی است که سال‌ها دغدغه بزرگان دین بوده است. در تمدن اسلامی زنان به‌عنوان عناصر کلیدی در توسعه و پیشرفت جامعه اسلامی شناخته شده‌اند. اما نحوه مشارکت و حضور اجتماعی زنان در طول تاریخ همواره حساسیت مخصوص به خود داشته است به طوری که با ظهور هر پیامبری تغییرات خاصی به نفع حقوق زنان صورت گرفته است؛ مثلاً با ظهور اسلام، نوآوری و تحول خاصی در حوزه حمایت از زنان به وجود آمد و از همان ابتدا زنده به گور کردن و سوء رفتار با دختران ممنوع شد و قوانینی وضع نمود تا بر اساس آن زنان از حمایت و حقوق بیشتری برخوردار شوند. در پرتو جنبش‌ها و نهضت‌های فمینیستی ظهور یافته از ابتدای سده بیستم و همچنین افراط و تفریط‌های گسترده در خصوص مشارکت زنان، مسئله مشارکت اجتماعی زنان از نظر و دیدگاه اسلام از اهمیت خاصی برخوردار شده است. با مراجعه به آیات قرآن و سنت نبوی می‌توان الگوی مشارکت اجتماعی زنان را از منظر اسلام ترسیم نمود که به دور از سوء استفاده‌ها و شالوده‌شکنی‌های موجود در جامعه بشری است. زنان یکی از مهمترین گروه‌های اجتماعی متاثر از کیفیت زندگی در عین حال موثر بر آن هستند. این گروه عظیم اجتماعی از آنجا که ارتباط موثری با گروه‌های اجتماعی جامعه دارند، علاوه بر وظایف شخصی و خانوادگی، نقش فعالی در پیشرفت‌های اجتماعی و توسعه پایدار آن ایفا می‌کنند. زنان نقش بسیار حساس و تعیین‌کننده‌ای در فعالیتهای اجتماعی دارند؛ آنان برای تسریع روند توسعه پایدار جامعه، مسئولیت بسیار تعیین‌کننده‌ای بر عهده دارند و به این امر مهم پی برده‌اند که ضرورت ایجاد جامعه سالم در مشارکت آنان است. حدود نیمی از جمعیت شاغلان را زنان تشکیل می‌دهند. لذا زنان در جامعه با هدف توسعه نقش حساسی ایفا می‌کنند، از این رو در تحول همه جوامع انسانی عاملی بنیادی محسوب می‌گردند.

هدف این مقاله بررسی جامع نقش پویایی اجتماعی زنان در تمدن اسلامی است. این تحقیق با تحلیل نقش زنان در خانواده، اقتصاد، سیاست، و فرهنگ، به درک بهتر جایگاه آنها در جامعه کمک می‌کند و می‌تواند الگوهای موفق برای نسل‌های آینده باشد. زنان در توسعه تمدن اسلامی نقش مهمی داشته‌اند. در طول تاریخ، زنان عناصری موثر در تغییر ارزش‌ها، باورها و رفتارهای اجتماعی دانسته شده‌اند. زن به واسطه جایگاه تربیتی‌اش، محور کلیدی خانواده است و خانواده به عنوان مهم‌ترین عنصر نظام

اجتماعی و هسته بنیادین تحولات آن، نهاد فعال جامعه ساز تلقی می‌شود؛ بنابراین زن در خانواده نقش بی‌بدیلی در انتقال تکامل‌گرایی به افراد خانواده و با واسطه به جامعه ایفا می‌کند. این نقش‌آفرینی نه تنها در حوزه‌های سنتی، بلکه در عرصه‌های نوین و مدرن نیز مشهود است. به‌عنوان مثال، زنان در دوران انقلاب اسلامی ایران با حضور فعال در عرصه‌های فرهنگی و اجتماعی، به‌عنوان یکی از پایه‌های استوار انقلاب شناخته شدند.

ضرورت تحقیق در این است که با درک بهتر از نقش زنان در تمدن اسلامی، می‌توان به برنامه‌ریزی‌های مناسب برای ارتقای جایگاه زنان در جامعه اسلامی پرداخت و به تغییر نگرش‌های اجتماعی و برطرف کردن موانعی که مانع از نقش‌آفرینی زنان شده‌اند، کمک کند. این نقش‌آفرینی با الهام از تعالیم اسلامی و الگوهای تاریخی، زمینه‌ساز پیشرفت و توسعه تمدن اسلامی است.

مطالعاتی در مورد نقش زنان در تاریخ اسلام انجام شده است. به‌عنوان مثال، علی اکبر ولایتی در کتاب «فرهنگ و تمدن اسلامی» به تفصیل به تاریخ و تمدن اسلامی پرداخته است، اما به نقش زنان در زمینه ایجاد تمدن اسلامی اشاره ای نکرده است. علاوه بر این، سعیده رحیمی در کتاب «جایگاه و نقش فرهنگی و سیاسی بانوان شیعه» به بررسی جایگاه و نقش بانوان شیعه از عصر امام صادق(ع) تا پایان غیبت صغری پرداخته است. همچنین مقاله «زن، سبک زندگی و تمدن سازی نوین اسلامی» نقش زنان در تمدن سازی نوین اسلامی را به اختصار بررسی نموده است. این تحقیق با بررسی جامع نقش زنان در ابعاد مختلف تمدن اسلامی، به درک بهتر این موضوع کمک می‌کند و می‌تواند الگوهای موفق برای نسل‌های آینده باشد. بنابراین، انتظار می‌رود که این تحقیق به ارتقای جایگاه زنان در جامعه اسلامی و توسعه تمدن اسلامی کمک کند. زنان مسلمان با الهام از تعالیم و سیره اهل بیت(ع)، به‌عنوان پایه‌های استوار تمدن اسلامی، همواره در ساختار جامعه تأثیرگذار بوده‌اند. آنان در تلاشند تا با نگاهی عمیق به تاریخ و میراث فرهنگی اسلامی، در جهت تحقق آرمانهای دینی و اخلاقی گام بردارند. این روند ادامه دارد و با مشارکت روزافزون زنان در عرصه‌های مختلف، تمدن اسلامی با قدرت بیشتری به پیش خواهد رفت. با این حال، بررسی جامع و فراگیر نقش پویایی اجتماعی زنان در تمدن اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته است که در این مقاله به نقش پویایی زنان در تاریخ تمدن سازی اسلامی می‌پردازیم.

### سؤال اصلی تحقیق:

نقش پویایی اجتماعی زن در تمدن سازی اسلامی چیست؟

## ۱. مبانی نظری، مفاهیم و اصطلاحات

مطالعه نقش پویایی اجتماعی زنان در تمدن سازی اسلامی، نیازمند بستری از مفاهیم و مبانی نظری است که چارچوب فکری بحث را مشخص کرده و از ابهام جلوگیری می کند. ورود به این بحث بدون تعریف اصطلاحات و بررسی رویکردهای نظری مرتبط، می تواند ما را از نتیجه مطلوب دور کند. از این رو در این بخش ابتدا به مفاهیم مرتبط با موضوع و مبانی نظری اشاره خواهیم کرد. این بررسی مقدماتی نه تنها مبنایی استوار برای تحلیل نقش زنان در تمدن سازی اسلامی فراهم می کند، بلکه به درک بهتر چالش ها و فرصت های پیش روی زنان در جوامع اسلامی و معاصر کمک خواهد کرد.

### ۱-۱ مفهوم تمدن و تمدن سازی اسلامی

در لغت نامه های فارسی، تمدن به معنای شهرنشین شدن، خوی شهری گزیدن و با اخلاق مردم شهر آشنا شدن و انتقال از حالت خشونت، توحش و جهل به ظرافت، انس و معرفت<sup>۱</sup> و در مقابل بادیه نشینی<sup>۲</sup> و نیز به معنای زندگانی اجتماعی، همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگی و فراهم ساختن اسباب ترقی و آسایش خود<sup>۳</sup> به کار رفته است. همچنین تمدن به معنای مرحله ای از تکامل جامعه اسکان یافته است که در آن سازمان ها و نهادها برای اداره جامعه پدید می آیند؛ نوع نهادها، سازمان ها، مهارت ها، و دستاوردهای فرهنگی یک کشور، منطقه یا عصر معین؛ نوع فرهنگ، مهارت ها و شیوه رفتاری که معمولاً فرد در چنین جامعه ای به دست می آورد آمده است.<sup>۴</sup>

ویل دورانت تمدن را در شکل کلی نوعی نظم اجتماعی می داند که در نتیجه وجود آن، خلاقیت فرهنگی امکان پذیر شده و جریان می یابد. به عقیده او در تمدن چهار رکن اساسی را می توان تشخیص داد که عبارتند از: پیش بینی و احتیاط در امور اقتصادی، سازمان سیاسی، سنن اخلاقی و کوشش در راه معرفت و بسط هنر. ظهور تمدن هنگامی امکان پذیر است که هرج و مرج و ناامنی پایان پذیرفته باشد، هنگام

---

<sup>۱</sup> عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۶۱۵؛ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ص ۶۹۷۲؛ مرکز توسعه و ترویج فعالیت های قرآنی، گلستان قرآن، ص ۶۱۰۹

<sup>۲</sup> مرکز توسعه و ترویج فعالیت های قرآنی، گلستان قرآن، ص ۳۸۳۶

<sup>۳</sup> عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۶۱۵

<sup>۴</sup> صدری و حکمی، فرهنگ فارسی، ص ۸۶۵

از بین رفتن ترس است که کنجکاوی و نیاز به ابداع و اختراع پیش می‌آید. و انسان خود را تسلیم غریزه و فطرت میکند تا او را به شکل طبیعی به راه کسب علم و معرفت و تهیه وسایل بهبود زندگی سوق دهد.<sup>۱</sup> از نظر علی شریعتی نیز تمدن به معنای کلی عبارت است از مجموعه ساخته‌ها و اندوخته‌های معنوی و مادی جامعه انسانی. وقتی می‌گوییم ساخته‌های انسانی، مقصود آن چیزی است که در طبیعت در حالت عادی وجود ندارد و انسان آن را می‌سازد، بنابراین ساخته انسانی در برابر ساخته طبیعت قرار می‌گیرد.<sup>۲</sup>

شهید مطهری نیز، تمدن حقیقی را مجموعه‌ای بر می‌شمارد که ابتدا کمال و استعدادهای انسان تعریف کنند و بعد کمال جامعه را که همان کمال انسان است مشخص کنند که جامعه در چه نظامی می‌تواند انسان را به نهایت استعدادهای خودش، به کمال فرهنگی خودش به کمال معنوی خودش برساند.<sup>۳</sup> با توجه به نگاه و رویکرد این اندیشمندان می‌توان بیان نمود که تمدن ذیل موضوع فرهنگ قرار می‌گیرد و نسبت به آن رتبه و مقامی پایین‌تر دارد. تمدن به سان جسمی است که همه توان خود را از روح فرهنگ اخذ می‌کند. در این دیدگاه فرهنگ روح پنهان همه مناسبات است. آنچه که بر پایه آن تمامی امور حیات آدمی و جمعی انسان شکل می‌گیرد. فرهنگ کلیت گسترده‌ای است که «بودن» «زیستن» و «مردن» آدمی را معنی می‌بخشد. به عبارت دیگر فرهنگ همه ادب و اخلاقی است که نوع رابطه انسان را با خودش طبیعت و مبدا هستی تعیین می‌کند؛ با وسعتی که همه مناسبات فردی و جمعی را در خود جای داده است. آنچه در این میان، هویت، شخصیت و مختصات فرهنگ را معلوم می‌سازد، نوع نگرش و تفکر ویژه‌ای است که مبدا و مقصد انسان مبتنی بر آن پی‌ریزی می‌شود.

در حقیقت تمدن اسلامی یعنی نوعی از زندگی که انسان‌ها بتوانند به تمام ابعاد مادی و معنوی خود به کامل‌ترین شکل جواب دهند؛ لذا تمدن اسلامی دارای دو بخش اصلی می‌باشد؛ یک بخش سخت افزاری و یک بخش نرم افزاری که برای تحقق آن دو عنصر اساسی، تولید فکر و پرورش انسان لازم است.

---

<sup>۱</sup> ویل دورانت، بررسی تاریخ تمدن، ص ۱۶۵

<sup>۲</sup> شریعتی، تاریخ تمدن، ج ۱، ص ۵

<sup>۳</sup> مطهری، فلسفه تاریخ، ج ۱، ص ۱۴

مهم‌ترین چالش‌ها و موانعی که زنان در مسیر ایفای نقش پویایی خود در تمدن‌سازی اسلامی با آن مواجه بوده‌اند، خواهیم پرداخت.

### ۱-۳ موانع تاریخی و اجتماعی

در طول تاریخ، موانعی مانند نگرش‌های سنتی و محدودیت‌های اجتماعی مانع از حضور فعال زنان در عرصه‌های اجتماعی شده است. این موانع باعث شده‌اند که زنان نتوانند به‌طور کامل در توسعه تمدن اسلامی مشارکت کنند. نگرش‌های سنتی و محدودیت‌های اجتماعی اغلب بر اساس تفسیرهای نادرست از آموزه‌های اسلامی شکل گرفته‌اند و مانع از بهره‌برداری کامل از ظرفیت‌های زنان در جامعه شده‌اند.<sup>۱</sup>

### ۲-۳ تفاسیر سنتی و محدودکننده

تفاسیر سنتی و محدودکننده از آموزه‌های اسلامی، به ویژه در مورد زنان، نیز مانع از نقش‌آفرینی زنان شده است. این تفاسیر با محدودکردن نقش زنان به حوزه‌های محدود، مانع از مشارکت کامل آنها در توسعه جامعه اسلامی شده‌اند. این تفسیرها اغلب بر اساس دیدگاه‌های مردسالارانه و تبعیض‌آمیز شکل گرفته‌اند و مانع از تحقق حقوق و آزادی‌های زنان در جامعه شده‌اند، در نتیجه این تفسیرها نه تنها باعث محدودیت رشد زنان شده بلکه مانع از توسعه جامعه اسلامی نیز می‌شود، زیرا مشارکت فعال زنان در تمامی ابعاد زندگی اجتماعی و اقتصادی می‌تواند به تعادل و پیشرفت بیشتری منجر شود.<sup>۲</sup>

### ۳-۳ چالش‌های معاصر

در دوره‌های معاصر، چالش‌هایی مانند نابرابری‌های جنسیتی، خشونت علیه زنان، و تبعیض مانع از مشارکت کامل زنان در تمدن اسلامی شده است. این چالش‌ها باید با برنامه‌ریزی‌های مناسب و تغییر نگرش‌های اجتماعی برطرف شوند. چراکه این چالش‌های، نه تنها مانع از مشارکت کامل زنان در جامعه می‌شوند، بلکه به توسعه نیافتگی و عقب‌ماندگی جامعه نیز منجر می‌شوند.<sup>۳</sup>

---

<sup>۱</sup> مطهری، نظام حقوق زن در اسلام، ص ۱۳۰

<sup>۲</sup> ساوی، تاریخ تمدن اسلامی و نقش زنان، ص ۷۸

<sup>۳</sup> کاظمی، نقش زنان در توسعه اجتماعی اسلامی، ص. ۷۰

## نتیجه گیری

زنان در طول تاریخ تمدن اسلامی همواره به عنوان نهادهای مؤثر و کلیدی در سازوکارهای پیچیده اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و علمی شناخته شده‌اند. این قشر با ایفای نقش‌های متنوع و مؤثر، نه تنها به تقویت بنیان خانواده و نهادهای اجتماعی کمک می‌کنند، بلکه تحول و پیشرفت کلی جامعه را نیز شتاب می‌بخشند. با توجه به شواهد تاریخی و تحقیقات صورت گرفته، می‌توان اذعان کرد که مشارکت زنان در تمامی عرصه‌ها می‌تواند به عنوان یک نیروی محرکه حیاتی در فرآیند توسعه و ارتقاء جامعه اسلامی قلمداد گردد.

برای بهبود وضعیت زنان و افزایش توانمندی‌های آنها در جوامع اسلامی، لازم است به تدوین و اجرای برنامه‌های جامع و کلان در حوزه‌های آموزشی، اجتماعی و فرهنگی مبادرت ورزیم. اصلاح نگرش‌ها و نگرش‌های جامعه نسبت به زنان، ارتقای آگاهی عمومی در مورد حقوق و جایگاه آنها، و ایجاد زیرساخت‌های حمایتی، از جمله اقداماتی است که می‌تواند به تحقق این هدف یاری رساند. با این رویکرد، امکان ایجاد محیط‌های حمایتی برای زنان در حوزه‌های مختلف از علم و دانش تا سیاست و اقتصاد فراهم خواهد شد.

علاوه بر این، ترویج تفاسیر جامع و منصفانه از آموزه‌های اسلامی می‌تواند به ارتقای حقوق و وضعیت اجتماعی زنان، و ایجاد بسترهای لازم برای مشارکت فعال آنان کمک نماید. تاریخ نشان داده است که زنان مسلمان با استناد به آموزه‌های دینی و بهره‌گیری از الگوهای تاریخی مثبت، در جهت شکل‌گیری جامع‌های عادلانه و اخلاقی اقدام کرده‌اند. آنها به عنوان ارکان پایدار تمدن اسلامی، در پی تحقق آرمان‌های انسانی و اخلاقی، بر اساس فهم عمیق خود از تاریخ و فرهنگ غنی اسلامی، گام برمی‌دارند.

در پایان، شایان ذکر است که تنها جوامعی که به حقوق و کرامت زنان احترام می‌گذارند و بسترهای رشد و شکوفایی آنان را فراهم می‌آورند، می‌توانند به توسعه پایدار و پیشرفت‌های عمیق در ابعاد مختلف دست یابند. چنین جوامعی نه تنها به شکوفایی و نیک‌بختی خویش کمک خواهند کرد، بلکه حرکتی مؤثر در راستای تحقق عدالت اجتماعی و انسانی را رقم خواهند زد.

## منابع

- قرآن کریم

۱. ابن سعد، محمد بن سعد، طبقات، ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، چاپ دوم، ۱۳۹۰ ه. ش.
۲. ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه، تصحیح: مصطفی السقا، ابراهیم الایاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالوفاق، ۱۳۷۵ ه. ق.
۳. پیروزمند، علیرضا، «مقاله تکامل گرایی در مسئولیت اجتماعی زنان از منظر اسلام»، مجموعه مقالات سومین نشست اندیشه های راهبردی زن و خانواده، ۱۳۹۰ ه. ش.
۴. پیشگاهی فر، زهرا، جغرافیای مجامع زنان جهان اسلام، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۴ ه. ش.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشیعه، قم: موسسه آل بیت الاحیاء التراث، ۱۴۱۶ ه. ق.
۶. حیدری، حسن؛ ابراهیمی نسب، یوسف، «جایگاه زن در گذر تاریخ و سیری در حقوق آن»، فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ، سال دوم، شماره ۵، ۱۳۸۹ ه. ش.
۷. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ه. ش.
۸. زرینکوب، عبدالحسین، تاریخ ایران بعد از اسلام، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴ ه. ش.
۹. زیبایی نژاد، محمدرضا، «اشتغال زنان، عوامل، پیامد، رویکردها از نگاه مدیریت اجتماعی»، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۸ ه. ش.
۱۰. ساوی، محمد، تاریخ تمدن اسلامی و نقش زنان، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۹۷ ه. ش.
۱۱. شریعتی، علی، تاریخ تمدن، تهران: نشر قلم، ۱۳۸۹ ه. ش.
۱۲. شریعتی، علی، فاطمه فاطمه است، تهران: انتشارات الهام، ۱۳۵۰ ه. ش.
۱۳. شمیم، علی اصغر، فرهنگ شمیم (امیرکبیر سابق)، تهران: انتشارات مدیر، ۱۳۴۴ ه. ش.
۱۴. صدری افشار، غلامحسین؛ حکمی، نسترن؛ حکمی، نسرين، فرهنگ فارسی، تهران: نشر فرهنگ معاصر، چاپ دوم، ۱۳۸۱ ه. ش.

۱۵. طباطبایی، محمدحسین، المیزان، ترجمه: موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ ه. ش.
۱۶. عاملی، سیدجعفر مرتضی، الصحيح من سیره النبی، بیروت: دارالهدی-دارالسیره، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ ه. ق.
۱۷. عزیزی، حسین، جایگاه علمی زنان در تاریخ نگاری مسلمانان، پژوهش های تاریخی، دوره جدید، شماره اول، ۱۳۹۴ ه. ش.
۱۸. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ یازدهم، ۱۳۷۶ ه. ش.
۱۹. غروی نائینی، نهل، محدثات الشیع، تهران: مرکز نشر دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵ ه. ش.
۲۰. کاظمی، سارا، «نقش زنان در توسعه اجتماعی اسلامی»، مجله مطالعات زنان، شماره ۱۲، ۱۳۹۵ ه. ش.
۲۱. گستان قرآن (هفته نامه)، تهران: مرکز توسعه و ترویج فعالیت های قرآنی، بی تا
۲۲. گیدنز، آنتونی، جامعه شناسی، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: انتشارات نشر نی، ۱۳۸۷ ه. ش.
۲۳. مطهری، مرتضی، فلسفه تاریخ، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیست و دوم، ۱۳۹۹ ه. ش.
۲۴. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، چاپ ششم، ۱۳۸۳ ه. ش.
۲۵. مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، تهران: انتشارات صدرا، چاپ سی و سوم، ۱۳۸۱ ه. ش.
۲۶. میرباقری، سیدمحمد مهدی، در شناخت غرب، قم: انتشارات کتاب فردا، ۱۳۸۷ ه. ش.
۲۷. نصر، حسین، اسلام و رویارویی با دنیای متجدد، ترجمه: انشاالله رحمتی، تهران: انتشارات نشر نی، ۱۳۸۵ ه. ش.
۲۸. نوال سعداوی و هبه رئوف عزت، زن، دین و اخلاق، ترجمه: زاهد ویسی، تهران: نشر بیت الملل، ۱۳۸۴ ه. ش.
۲۹. ویل دورانت، بررسی تاریخ تمدن، ترجمه: احمد بطحایی و دیگران، تهران: سازمان انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۶۵ ه. ش.
۳۰. یاسری، زینب، اخوان نیلجی، نفیسه، «تبیین الگوی مفهومی نقش آفرینی زنان در تحقق تمدن نوین اسلامی»، دو فصلنامه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۱، شماره ۲، ۱۳۹۶ ه. ش.

